

Selçukluların İslâm Öncesi Dini İnanışlarının Kanıtı Olarak Selçukoğullarının İsimleri

*The Names of Seljuk's Sons as Evidence for the Pre-Islamic Religion of the
Seljuks*

Sadettin GÜRMAN

Doktorant, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı/History of Islam Ph.D. Student, Sivas Cumhuriyet University Institute of Social Sciences Department of Islamic History and Arts, sadettingurman@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5628-0724>, <https://ror.org/04f81fm77>

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Çeviri / Translation
Geliř Tarihi – Date Received	27 Ekim / October 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	26 Aralık / December 2022
Yayın Tarihi – Date Published	30 Aralık / December 2022

Atıf / Cite as: Gürman, S. (2022), Selçukluların İslâm öncesi dini inanışlarının kanıtı olarak Selçukoğullarının isimleri. *Turkish Academic Research Review*, 7 (4), 1113-1136.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Yayıncı / Published: Published by Mehmet şAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Sadettin Gürman

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: turkisharr@gmail.com

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Selçukluların İslâm Öncesi Dini İnanışlarının Kanıtı Olarak Selçukoğullarının İsimleri

Sadettin GÜRMAN

Richard Dietrich, “The Names of Seljuk’s Sons as Evidence for the Pre-Islamic Religion of the Seljuks”, *Turkish Historical Review*, S.9/1 (Leiden: Brill Academic Publishers, 2018) s.54-70. DOI: [10.1163/18775462-00901002](https://doi.org/10.1163/18775462-00901002)

Öz

Selçuklu tarihi hakkındaki erken dönem kaynakları, Selçukluların İslâm’a geçmeden önceki dinî inançları ve uygulamaları hakkında özel bilgi vermese de hanedan çocuklarının isimlerinin Mikâil, İsrâil, Musa, Yunus, Yusuf olması konusu uzun zamandır bir spekülasyon kaynağı olmuştur. Selçukluların oğullarına verdiği isimler, onuncu yüzyıla kadar Mâverâünnehir’in dinî bağlamı ışığında Müslüman, Yahudi ve Hristiyan elitlerinin bölgesel isimlendirme pratikleri ile karşılaştırıldığında Selçukluların İslâm’a geçmeden önceki dinleri hakkında mantıklı bir sonuca ulaşmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Tarih Yazımı, Türk Hanedanının Dönüşümü, Nestûrî Hristiyanlık

The Names of Seljuk’s Sons as Evidence for the Pre-Islamic Religion of the Seljuks

Abstract

Although early sources for Seljuk history do not give specific information on the Seljuks’ religious beliefs and practices before their conversion to Islam, the names of the sons of the dynasty’s namesake – Mikail, Israil, Musa, Yunus, Yusuf – have long been a source of speculation on this subject. By comparing the names of Seljuk’s sons with the naming practices of regional Muslim, Jewish and Christian elites in light of the religious context of Transoxiana up to the late tenth century, it is possible to reach a plausible conclusion regarding the Seljuks’ religion before their conversion to Islam.

Keywords: Seljuks – Historiography – Turkish Dynasty Conversion – Nestorian Christianity

Erken dönem Selçuklu tarihi için tarihî kaynakların hemen hepsi ortak olarak, Selçuklulara ismini veren ve İslâm'ı ilk kabul eden atalarının Selçuk olduğunu kabul etmesine rağmen, oğullarının isimleri (kaynağa bağlı olarak üç, dört veya beş) sıklıkla bilim insanlarının ilgisini çekmiştir. Selçukoğullarına dair üç isim bazı varyasyonlarla birlikte Müslüman kaynaklarında ortakdır: Mikâil, İsrâil (Arslan Yabgu olarak da bilinir) ve Musa (Musa Yabgu olarak da bilinir). Son iki isim olan Yunus ve Yusuf bazı kaynaklarda Selçuk'un dördüncü oğlu olarak değişirken, Zahîrüddîn-i Nîsâbüri (ö. 582/1186) *Selçuknâme* adlı eserinde, Yunus ve Yusuf isimlerini dördüncü ve beşinci oğulları olarak ayrı ayrı sayar ve listeler.¹ Tüm bu isimler Müslüman isimleri olarak kullanılabilen iken -Yunus ve Yusuf özellikle yaygındır- doğası gereği diğer oğulların isimleri İncil ile ilişkili olarak yorumlanmıştır. Genel olarak bilim insanları bu isimleri aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere Hristiyanlık ya da daha yaygın olarak Yahudilik etkisine kanıt olarak görmüşlerdir. 1890 yılında bu isimlerin Hristiyanlık etkisine kanıt olduğuna inandığını yazan Daniel Chwolson'un bu görüşü daha sonra Wilhelm Barthold ile yankı bulmuştur.²

Claude Cahen'e göre İncil'le ilişkili isimlerin kullanımına örnek açısından bu isimler hem Orta Asya'nın Nestûri Hristiyanları hem de Yahudi Hazarları arasında yaygın bir eğilimin göstergesidir. Ancak kendisi, ilave bir kanıtı dayanmadan sadece isimlere göre Selçukluların Hristiyan mı yoksa Yahudi mi olduklarını belirlemenin

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eserinde yalnızca Arslan, Mikail ve Musa isimli üç oğlu zikredilmiştir. [Eksiksiz tarih] ed. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), C.8, s.432; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîyye* [Selçuklu Devleti tarihi] adlı eserinde aynı üç ismi zikreder, ancak Arslan Yabgu'nun İsrail olarak bilindiğini ilave eder. Ed. Muhammed İkbâl, (Lahore: The University of the Panjab, 1933), s.2; *The Saljuqnama of Zahir al-Din Nishapuri: A Critical Text Making Use of the Unique Manuscript in the Library of the Royal Asiatic Society*, Ed. A.H. Morton (London: E.J.W. Gibb Memorial Trust, 2004) s.5, adlı çalışmada dördüncü oğul olarak Yunus zikredilir. *Saljuqnama*, Ed. Mirza Ismail Afshar (Tehran: Asatir, 1390/2011) s.10 baskılı eserde ise beş oğul zikredilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, 13 (1958), 117-130, makalesi veya yeni baskısı ile: *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), s.237-250 adlı esere bakılabilir. Bar Hebraeus'un Süryanice yazdığı tarih eserinde dört oğul listelenir fakat bunların yalnızca ikisi İncil'le bağlantılı isimlerdir: Mikail, Yabgu (ya da Payghu) Musa ve Arslan. Ed. Paul Bedjan, *Gregorii Barhebraei Chronicon Syriacum* (Paris: Maisonneuve, 1890), s.218.

² Daniel Chwolson, "Syrisch-Nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie", *Memoires de l'Academie imperiale des sciences de St.-Petersbourg*, S.37, C.8 (1890), s.1-168; Wilhelm Barthold, *Zur Geschichte des Christentums in Mittel-Asien bis zur mongolisch- en Eroberung*, (Tübingen and Leipzig: J.C.B. Mohr, 1901), s.42.

mümkün olmadığına inanmakta ve benzer isimlere sahip Müslümanların da bulunduğu dikkat çekmektedir. Benzer şekilde, D.M. Dunlop, “Bu isimlerin baskın Hazarların önde gelen ailelerinden Oğuzlar arasındaki dinî etkiden kaynaklı” olduğunu ileri sürmektedir. O “İsrail’in her halükârda bir Hristiyan ismi olmadığını” ve bu durumun isimlerin seçiminde Nestûrî etkisinin “pek olası görünmediğine” işaret ettiğini ifade etmektedir.

Hazar çalışmalarında uzman olan Peter Golden, Selçukoğullarının isimlerini Hazar Museviliğinin, Hazarlarla ittifak kuran ya da onlara tabi olan insanları etkilediğine dair bir gösterge olarak değerlendirmektedir. Andrew Peacock, daha ihtiyatlı bir yaklaşımla bunların Müslüman isimleri olma olasılığının da bulunduğunu kabul etmekle birlikte “Hazarlar ile Musevilik arasındaki ilişkiye iyi bir gösterge olabileceğini” de ifade eder. Son olarak Aziz Başan, bu isimleri “Kınıkların yerleşik olduğu bölgede Hazarların kültürel üstünlüğünün” bir yansıması olarak görmektedir.³ Bazı bilim insanları Selçukoğullarının isimlerinin Musevilik yahut Hristiyanlık ile ilişkili olabileceği şeklinde spekülasyonlar yaparken diğer bilim insanları ise bu isimlerin Müslüman isimleri olduğunu savunarak bu tür spekülasyonları reddetmiştir. Bu, bazı Türk bilim insanlarının, Selçukluların İslâm öncesi dinî inançları konusunda Türk halkları tarafından uygulandığı bilinen *Kök Tengri* inanışının bir biçimi olduğunu varsayan bir görüştür.⁴

Bu görüş farklılıklarına rağmen yine de bu isimler hala Selçukluların İslâmiyet öncesi dinî inançlarının önemli bir göstergesi olabilir. Selçuklu tarihinin ilk kaynakları, Selçuklular İslâm’a geçtiğinde tamamen sessiz olduğu için, oğullarının bu geçiş öncesi isimlendirilmesi mümkündür. Ancak, bu olasılığı doğru bir şekilde

³ Claude Cahen, “Le Malik-nameh et l’histoire des Origines Seljukides”, *Oriens*, 2/1 (1949), 31-65; D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (New York: Schocken Books, 1967), s.261-262; Peter B. Golden, *Khazar Studies: A Historico-Philological Inquiry into the Origins Of the Khazars*, S.2 (Budapest: Akademiai Kiado, 1980), s.218, ve Peter B. Golden, “The Conversion of the Khazars to Judaism”, *The World of the Khazars: New Perspectives*, Ed. Peter B. Golden (Leiden: Brill, 2007), s.123-162. Andrew C.S. Peacock, *Early Seljuq History: A New Interpretation* (London: Routledge, 2010), s.34; Aziz Başan, *The Great Seljuqs: A History* (London: Routledge, 2010), s.52.

⁴ Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), s.16-17. Bu çalışmada Selçuk’un oğlu İsrail genellikle Arslan şeklinde anılır. Kök Tengri inancı tartışmalarında ise kelimenin modern Türkçe karşılığı olan Gök Tanrı ifadesi kullanılmıştır. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992), s.55-66, adlı eserinde, Selçukluların İslâm öncesi inançlarına dair benzer bir görüş sunmaktadır.

değerlendirmek, Mâverâünnehir'deki diğer Türk boylarının dinî inançlarına ve uygulamalarına yapılan göndermeler ışığında ele alınarak mümkün olabilir. Özellikle Selçukluların İslâm öncesi dinî inançları hakkındaki bilgi eksikliğine rağmen ilk olarak sekizinci yüzyılda Moğolistan'daki Orhun Nehri yakınlarında bulunan Orhun kitabelerinde adı geçen bir başka Türk boyu Oğuz'un (Oğuz, Arapçada *Ghuzz*) dinî uygulamaları hakkında bazı bilgiler bulmak mümkündür.⁵

Oğuzlar, Moğolistan'daki anavatanlarından sekizinci ve onuncu yüzyıllar arasında batıya göç etmiş ve dokuzuncu yüzyılda Aral Denizi etrafında bir süre kendi devletlerini kurmuşlardır.⁶ Selçuklular ile Oğuz arasındaki bağ hakkında, on birinci yüzyıl sözlük bilimcisi Kaşgarlı Mahmud'un (ö. 1102) eseri *Dîvânü lugâti't-Türk'te* Selçukluların Oğuz'un Kınık boyundan oldukları belirtilir.⁷ Selçuklular ile Oğuz arasında daha sonraki işbirlikleri göz önüne alındığında, Kaşgarlı Mahmud'un Selçukluların Oğuz'un bir kolu olduğu iddiası makul görünmektedir.⁸ Şayet durum böyle ise, Oğuzların dinî inançları ve pratik uygulamaları ile ilgili her türlü bilgi, Selçukluları etkileyen dinî inançların tespiti için aydınlatıcı olabilir.⁹

Oğuz Türkleri hakkında en erken ve birincil kaynak 921 yılında Abbâsi elçisi olarak Volga Bulgarlarına gönderilen Ahmed b. Fadlân'ın (ö. 310/922) kaleme aldığı *Risâletü İbn Fađlân* adlı eserdir. İbn Fadlân, Hazar Denizi'nin doğu kıyısında karşılaştığı Oğuz Türkleri ile ilgili bölümde kısa gözlemler yapmakta ve onların dinî pratikleri hakkında bazı bilgiler sağlamaktadır. Bu bağlamda Oğuzların, şayet bir Müslümana denk gelmesi halinde kendileri buna inanmasa dahi şهادet kelimesini ezbere okuduğunu söyler. Daha sonra Oğuzlar'ın ne kadar zor veya ne kadar beklenmedik durumlarda da olsalar gökyüzüne bakıp onların dilinde “bir Tengri”

⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992), s.14-15.

⁶ Sergey G. Agajanov, “The States of the Oghuz, the Kimek and the Kipchak”, *History of Civilizations of Central Asia, IV: The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting*, Ed. Muhammad S. Asimov ve Clifford E. Bosworth (Paris: UNESCO Publishing, 1998), s.61-64.

⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, çev. Besim Atalay, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, C.1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985) s.55.

⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1971),s.7-13; Başan, *The Great Seljuqs*, s.47-50; Peacock, *Early Seljuq History*, s.48-53; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* (Ankara: Ötüken Neşriyat, 2014), 11-18.

⁹ Oğuz ve Selçukluların erken dönem hareketleri ile ilgili konular ve kaynakların tartışılması için bakınız, Peacock, *Early Seljuq History*, s.17-27.

(metinde *bir Tengri* şeklinde yazılmıştır) dediklerini, bunu “Allah bir” (*Allahu'l-vâhid*) şeklinde tercüme ederek, Kök Tengri inançlarının açık bir göstergesi olarak anlatmaya devam eder.¹⁰ İbn Fadlân, daha sonraki bir pasajda, tanıştığı ilk Oğuz hükümdarı Küçük Yinal’ın İslâm’a döndüğünü, ancak Oğuzlar tarafından Müslüman olması halinde onu hükümdar olarak kabul etmeyeceklerinin söylenmesi üzerine vazgeçtiğini anlatmaktadır.¹¹ Bu pasajlardaki ifadeler bize, onuncu yüzyılın ilk yarısında İbn Fadlân’ın karşılaştığı Oğuz Türklerinin bazı Müslüman uygulamaları az ve yüzeysel de olsa tanışmış olduğunu ve hatta birkaç dinî dönüşüm yaşamış olabileceklerini ancak Oğuz’un büyük çoğunluğunun hala atalarının dinî uygulamalarına ve Türklerin gökyüzündeki tanrısı *Tengri*’ye olan inanca bağlı olduklarını göstermektedir.¹²

İbn Fadlân, Oğuzlar ve Müslümanlar arasındaki erken temaslar hakkında bilgi verirken, bölgedeki diğer insanlar ve dinlerle olan temasın bunlardan ibaret olmadığını söyler. Bir dizi farklı kaynağın en önemlilerinden olan, İbn Hassûl’ün (ö. 1058) *Kitâbü Tafzîli'l-etrâk 'alâ sâ'iri'l-ecnâd*, adlı eseri, ve -şuan kayıp olan *Meliknâme*’yi geniş çapta kullanan dört eser, İbnü'l-Adîm’in (ö. 1262) *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*; Bar Hebraeus’un (ö. 1286) *Kronografya, Târîhu'z-zamân*; İbnü't-Tıktakâ’nın (ö. 1309) *el-Fahrî*; İbnü'l-Esîr’in (1233) *el-Kamil fi't-Tarih* ve ayrıca Mirhând’ın (ö. 1498) *Ravzatü's-Safâ* adlı eserlerinin hepsi büyük olasılıkla dokuzuncu yüzyılın başlarında bir Türk boyu Yahudiliğe döndüğü için Selçuklular ile Hazarlar arasındaki bağlantıya işaret eder.¹³ Kaynaklarda Hazarlar ve Selçuklular

¹⁰ Ahmad İbn Fadlan, *Risâletü İbn Faqlân*, nşr. Muhammad Samî ed-Dehhan (Dimeşk: Maḥbû'âtü el-Mecmau'l-ilmîyyü'l-Arabî bi-Dımaşk 1960), s.92.

¹¹ İbn Fadlan, *Risâletü İbn Faqlân*, s.97-98.

¹² Altıncı ve sekizinci yüzyıllar arası Orta Asya Türklerinin Tengri inancı hakkında bilgi için bakınız: Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu (VI-VIII Yüzyıllar)* (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), s.74-79. Dokuzuncu yüzyılın başlarındaki nümizmatik kanıtlara dayanarak Oğuz hükümdarlarının (yabgu) İslâmî etkiye maruz kalma olasılığı hakkında detaylı bilgi için bakınız: Eugeny Y. Goncharov ve Vladimir N. Nastich, “Монеты сырдарьинских огузов IX в.” [Dokuzuncu Yüzyıl Siriderya Oğuzlarının Sikkeleri] Ed. Sergey G. Klyashtorny, *Turkologicheskij Sbornik 2011-2012* (Moscow, 2013), s80-91.

¹³ İbn Hassûl, “Kitâbü Tafzîli'l-etrâk 'alâ sâ'iri'l-ecnâd” (İbni Hassûl’ün Türkler Hakkında Eserlerinin Arapça Metni”), Ed. Abbas el-Azzavi, *Belleten*, 4 (1940), s.49-50; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, Ed. Ali Sevim, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976), s.32; Bar Hebraeus, *Chronography*, C.1, çev. Ernest A. Wallis Budge (London: Oxford University Press, 1932), s.195; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî fi âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, (Beyrut: Dâru Sadr,1966), s.302; Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, C.4, (Tahran, Khayyam-Piruz, 1338), s.235-236.

arasındaki ilişkiler, tabiatıyla kaynağa bağlı olarak, sadık hizmetten yöneticilere düşmanlığa kadar farklı şekillerde anlatılsa da, bu kaynaklar birlikte ele alındığında erken Selçuklular ve Hazarlar arasında makul ve mantıklı bir bağ oluşturmaktadır.¹⁴

Buna ek olarak, erken Selçuklular ile Oğuzlar arasındaki ilişkiler göz önüne alınırsa, bazı kaynakların Oğuzlar ve Hazarlar arasındaki bağlardan bahsetmesi ile Selçuklular ve Hazarlar arasında bir tür bağlantının var olma olasılığı daha da güçlenir. Onuncu yüzyılda Bizans imparatoru Konstantin VII Porphyrogenitus (ö. 959), Hazarlar ve Oğuzların başka bir Türk boyu olan Peçeneklere karşı bir ittifak kurduklarını yazmıştır.¹⁵ Aynı dönemde, tarihçi el-Mes'ûdî (ö. 956), Hazar kralının, Oğuzların kış aylarında zaman zaman donmuş bir nehri geçerek Hazar topraklarına girmesini önleme amaçlı düzenlenen seferlere öncülük edeceğinden bahsetmektedir.¹⁶ Hazar-Oğuz ilişkilerine son bir delil olarak, Endülüs Emevî halifelerinden III. Abdurrahman (912-961) ve II. Hakem'in (961-976) veziri aynı zamanda hekimi olan Yahudi diplomat Hasday b. Şaprut'un (ö. 970) "Hazar Mektupları" dır. Orta Asya'da bir Yahudi krallığının varlığını tüccarlar aracılığıyla öğrenen Hasday b. Şaprut, 954 yılı civarında bu devletin kralına Yahudi devleti hakkında bilgi isteyen İbranice bir mektup yazdı. Ertesi yıl Şaprut, Hazar kralı Kral Yusuf'tan (940-955) İbranice yazılmış cevabî bir mektup aldı.¹⁷

Kral Yusuf'un verdiği bilgiler arasında, halkının Yâfes'in oğlu Gomer'in ve onun oğlu Tomargah aracılığı ile Nuh'un oğlu Yâfes'in torunları olduğunu öne süren bir de şecere vardı.¹⁸ Togarmah'ın on oğlu vardı ve Yusuf, yedinci oğlu Hazar'ın soyundan geldiğini iddia etmekteydi. Ancak, Togarmah'ın dördüncü oğlunun Oğuz olduğu anlaşılmaktadır. İbranice tıpkı Arapça gibi genellikle ünlü harfleri göstermez, ancak isminin yazılışı itibarıyla (ʿwgwz) "Oğuz" şeklinde okunmasına kolaylık sağlar.¹⁹ Burada özellikle önemli olan, Hazar kaynaklı bir belgede Hazarların

¹⁴ Hazar ve Selçuklular arasındaki ilişkiler konusu ve kaynakları hakkındaki detaylı bilgi için bakınız: Peacock, *Early Seljuq History*, s.27-35.

¹⁵ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Ed. Gyula Moravcsik, çev. Romilly J.H. Jenkins (Dumbarton Oaks: Center for Byzantine Studies, 1967), s.166-167.

¹⁶ el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, C.1, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), s.141.

¹⁷ Kevin Alan Brook, *The Jews of Khazaria*, second edition (Lanham, md: Rowman and Littlefield, 2006,1999), s.98-99.

¹⁸ Yaratılış 10:2-3.

¹⁹ "Ktav Yosef ha-melekh ben Aharon ha-melekh ha-Togarmi shamro yotsro el Hasdai rosh kallah bar Yitshaq bar Ezra" ["Togarmite Kralı Harun oğlu Kral

kendilerini Oğuzlar ile ilişkili olarak gördüklerini göstermesidir. Her ne kadar bu kaynaklar, Hazarlar ve Oğuzlar arasında çok farklı ilişkiler olduğunu tasvir etse de sonuçta hepsi bu iki grup arasında bir temas olduğunu göstermektedir.

Genel olarak Oğuzlar ve özel olarak ise Selçuklular üzerindeki Musevî dinî geleneklerinin etkileri en belirgin şekilde Hazarlarla temas vasıtasıyla olsa da Orta Asya’da bu tür olası etkileşimlerin tek kaynağı değildir. İbn Hurdâzbih (ö. 912) *Kitâbü’l-mesâlik ve’l-memâlik* adlı eserinde bir Yahudi tüccar sınıfı olan Radhaniyelerden bahseder. İbn Hurdâzbih’e göre Radhaniyeler (*al-Rahdaniyye*), “Franks ülkesi”nden (*Fransa*) Çin’e uzanan bir dizi güzergâh boyunca uzun mesafeli bir ticaret rotası idare etmekteydi. İbn Hurdâzbih’in tarif ettiği güzergahların biri Slavların topraklarından geçerek Hazarların başkenti Hamlik’e, oradan da Belh ve Mâverâünnehir üzerinden Çin’e uzanmaktadır.²⁰ İbn Hurdâzbih’in sağladığı bilgiler doğrusa, bu güzergâh Radhaniyeleri doğrudan Oğuzların ve erken Selçukluların topraklarından geçirmektedir.

İbn Hurdâzbih’in açıkladığı güzergahın en azından ana hatlarını doğrulayan çeşitli kanıtlar vardır. Bu kanıtlar arasında, Kotan yakınlarındaki Tarım Havzası Dandan Oilik’te keşfedilen ve sekizinci yüzyıla tarihlenen İbranice yazı ile yazılmış bir çeşit yeni Farsça olan Yahudi-Farsçası bir belge, Dunhuang’da bulunan sekizinci veya dokuzuncu yüzyıldan kalma İbranice yazılmış bir ibadet ilahisi; ve Afganistan’daki çok sayıda Yahudi-Farsçasıyla yazılmış belgenin yanı sıra yine Afganistan’da bulunan yazıtlar ve mezar taşları bulunur. Bütün bu bilgiler bize Orta Asya’da sekizinci yüzyılın başlarından on üçüncü yüzyılın ilk yarısındaki Moğol fetihlerinin arefesine kadar gelişmeye devam eden yaygın ticaret ağları ve Yahudi toplulukları hakkında kanıtlar sunar.²¹ Dolayısıyla Hazar devleti bölgedeki Yahudi

Yusuf’tan, Yaratıcı onu korusun, din alimleri Konseyi Başkanı, Ezra oğlu İshak oğlu Hasday’a”], Yehuda ha-Levi, El Cuzarî: Dialogo filosofico de Yehuda Halevî, çev. Yehuda Abentibon ve Jacob Adendana (Buenos Aires: Comite de homenaje a Raschi y Tehuda Halevî, 1943), s.204

²⁰ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü’l-mesâlik ve’l-memâlik*, çev. Casimir Barbier de Meynard, “Le livre des routes et des provinces”, *Journal Asiatique*, *Sixieme serie*, C.5 (1865), s.115-117; Louis Rabinowitz, “The Routes of the Radanites”, *The Jewish Quarterly Review*, 35/3 (1945), 251-254; Rabinowitz, Radanite kelimesinin Farsça “yol rehberi” anlamındaki “rahdan” kelimesinden türetildiğini öne sürmektedir.

²¹ Dandan Oilik belgesi hakkında bilgi için bakınız: David S. Margoulith, “An early Judeo-Persian document from Khotan in the Stein Collection, with other early Persian documents”, *Royal Asiatic Society Dergisi*, 35/4 (1903), s.735-761; Afgan Geniza yazmaları hakkındaki son keşifler için bakınız: Isabel, Kershner “Illuminating Jewish

tüccarların ve toplulukların varlığıyla pekiştirilmiş Yahudi etkisinin en prestijli kaynağı olsa da Yahudiliğin genellikle aktif yeni dinî dönüşümler amaçlayan misyoner bir din olmadığı unutulmamalıdır. Bu, Hazarların seçkinlerinin dinî dönüşümünün bu kadar dikkate değer olmasının nedenlerinden biridir. Selçuklular, Hazar seçkinlerinin dönüşüm örneğini takip ederek Yahudiliğe dönmüş olsalardı, böyle bir olayın çağdaş kronikleştiriciler tarafından kaydedilmiş olması muhtemel olurdu.

Öte yandan, böylesine nadir bir olay olmasına rağmen çağdaş tarihçiler Selçukluların Yahudiliğe dönüşümünü kayıt altına almamış olabilirler, zira Selçuklular onuncu yüzyılın sonlarından önce nispeten bilinmeyen kabilevî bir topluluktur. Ancak, iki olası açıklama daha vardır. Birincisi, Selçukluların Hazarlarla ilişkilerine dair açıklamaları, Selçuklu yönetimini meşrulaştırmaya ya da Türk kabile müttefikleri arasındaki güvenilirliklerini artırmaya yardımcı olan edebi bir kurgudur.²² Bu mümkün olsa da Andrew Peacock, Selçuklu-Hazar ilişkilerinin gerçek olduğuna dair güçlü argümanlar sunmaktadır.²³

İkinci açıklama ise Selçukluların aslında Yahudiliğe dönmediği, çünkü Hazarların Yahudi olmadığı dolayısı ile Hazarların Yahudiliğe dönüşünün sonraki yazarlar tarafından üretilen ve yayılan edebi bir kurgu olmasıdır. Bu önermede öncelikle Hazarlarla ilgili en erken kaynakların hiçbirinde Yahudi olduklarından bahsetmemesi gerçeği ele alınmaktadır. Hazarlardan bahseden on altı ortaçağ eserinden Moshe Gil tarafından incelenen (ağırlıklı olarak Arapça) on tanesinde

Life in a Muslim empire”, *The New York Times* (14 Ocak 2013), http://www.nytimes.com/2013/01/15/world/middleeast/documents-illuminate-jewish-life-in-ancient-muslim-empire.html?_r=0 (erişim tarihi 22.01.2016) ve Kobi Nachshoni, “Ha-Otzar mi-Mearot ha-Taliban: Yahadut Yarasa Elef Shanah” [“Taliban Mağaralarındaki Hazine: 1000 Yaşındaki Yahudilik”], <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4328462,00.html> (erişim tarihi 22.01.2016). Yazıtlar için bakınız Walter B. Henning, “The inscription of Tang-i Azao”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 20,(1957), 335-342. Afganistan’da bulunan mezar taşları için bakınız: Gherardo Gnoli, *Le iscrizioni giudeo-persani del Gur* (Afganistan), Serie Orientale Roma 30, Ismeo (1964) ve Eugen L. Rapp, *Die jüdisch-persisch-hebräischen Inschriften aus Afghanistan* (Munich: J. Kitzinger, 1965); Afganistan’daki Yahudi yerleşimine ilişkin araştırma için bakınız: Walter J. Fischel, “The rediscovery of the medieval Jewish community at Firuzkuh in central Afghanistan”, *Journal of the American Oriental Society*, 85/2 (1965), 148–53.

²² Clifford E. Bosworth, “The heritage of rulership in early Islamic Iran and the search for dynastic connections with the past”, *Iran*, 11 (1973), s.61-62.

²³ Peacock, *Early Seljuq History*, s.32–34.

Hazarların Yahudi olduğuna dair hiçbir not bulunmadığını, beşinde sadece Hazar hükümdarının Yahudi olduğu, üçünde Hazar halkının bir bütün olarak Yahudi olduğunu ve bu üç kaynaktan sadece ikisinde hem Hazar hükümdarının hem de halkın Yahudi olduğunun kaydedildiğini ifade etmektedir.²⁴ Benzer şekilde, Bizans ve İbranice kaynaklar gibi Hazarlardan bahseden diğer Ortaçağ kaynakları, Hazarların Yahudiliğe dönmesinden ya da bunun şüpheli bir gerçekliğe sahip olmasından bahsedilmemektedir. Ayrıca Hazarların Yahudiliğe dönüştüğü iddiasını desteklemek için önemli bir arkeolojik kanıt bulunmadığı da ileri sürülmüştür.²⁵ Ancak bu Hazarlarla ilgilenen bilim insanları arasında azınlık bir görüştür.²⁶

Son olarak Oğuzların büyük kısmı daha sonraları İslâm'ı kabul edene kadar atalarının dinini takip etmiş olsa da Oğuzların hepsinin böyle davranmadığını gösteren iki erken dönem kaynağı vardır. İlk kaynak Şerefüzzaman Tâhir Mervezî'nin (ö. 1124/25) *Tabâ'i'u'l-hayevân* adlı eseridir. Bu eserin Türklerle ilgili bölümünde bu tartışmayla ilgili olarak iki pasaj bulunmaktadır. İlk kaynak Oğuzlar ile ilgilidir. Müslümanların hakimiyet bölgeleriyle temas ettikten sonra bir kısmının dönüşerek Türkmen olarak tanındığını belirtmektedir. Bu pasajdan sonraki pasajda ise Mervezî, başka bir Türk kabilesi olan Hunlar için “onlar Nestûrî Hristiyanlardır” ifadeleri ile tartışmaktadır (*ve hümmе nasâra nastûrî*).²⁷ Bu pasaj, Orta Asya'daki bazı Türk kabilelerinin bu dönemde Hristiyan olduklarını göstermektedir; dolayısıyla Oğuzların en azından bir kısmının da Hristiyanlarla temasa geçmesi veya Hristiyanlıktan etkilenmiş olması mümkündür.

²⁴ Kaynakların listesi için bakınız: Moshe Gil, “Ha-Kuzarim lo Hitgayru”, (“The Khazars did not Convert to Judaism”), *Zion* 75/1 (2010), s.13.

²⁵ Gil, “Ha-Kuzarim lo Hitgayru”, s.14, adlı eserinde, Ortaçağ Yahudi apokrif ve kanonik literatürünün büyük bir kısmında Yahudi krallığından yahut Hazarlardan bahsedilmediğini ifade eder; Shaul Stampfer, “Did the Khazars convert to Judaism?”, *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, 19/3 (2013), s.1–72.

²⁶ Belki de Hazarların Yahudiliğe dönmesinin aleyhinde olanların açıklamakta en çok zorlanacağı delil, Müslümanların imanları için bir tür açıklama olan kelime-i şhadetteki “Muhammed” yerine “Musa” adını taşıyan yani “Musa Rasulullah” ve sözde “Musa” dirhemleri olarak anılan dirhemlerdir, detaylı bilgi için bakınız: Roman K. Kovalev, “What does historical numismatics suggest about the monetary history of Khazaria in the ninth century? – Question revisited”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13 (2004), s.114.

²⁷ Şerefüzzaman Tâhir Mervezî, *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, Ed. ve çev. Vladimir Minorsky, (London: Royal Asiatic Society, 1942), s.18 (Arapça metin); s. 29–30 (çeviri metin).

İkinci kaynak, on üçüncü yüzyıl coğrafyacısı el-Kazvinî'nin (ö. 1283) *Âsârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-ibâd* adlı bir bölümü Oğuzlara ayrılmış olan eseridir. Bu bölüme Oğuzları şöyle tarif ederek başlar: “Hristiyan Türklerin büyükleri, Sencer bin Melikşah (1118-1153) dönemine kadar Selçuklu sultanlarına itaat ettiler”. Aynı bölümde daha sonra Kazvinî, Oğuzların bir ibadethanesi olduğuna dair bilgi rapor etmektedir (ve *lehüm beyt ibâdeh*).²⁸ Ne yazık ki Kazvinî, Oğuzların başlangıçta Hristiyanlığa ne zaman, nerede veya nasıl dönüştüğü hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Bununla birlikte, zikredilen bu pasaj, İslâm'ın, Oğuzların tarih boyunca benimsediği tek yabancı kaynaklı din olmadığına dair açık bir metin kanıtıdır.

Mervezî ve Kazvinî'nin bu pasajları, Doğu Kilisesi'nin (veya *Nestûri Kilisesi*) özellikle Orta çağ döneminde Orta Asya'da, metropollerinin bulunduğu yerlere doğru genişlemesi ve Mâverâünnehir'deki Türk kabileleri arasındaki misyonerlik faaliyetleri hakkında bilinenlerin ışığında daha güvenilir hale gelmektedir. 670 ve 680 arasında derlenmiş anonim yazılardan oluşan bir koleksiyon olan Süryanice Huzistan Kroniğine göre (*Anonim Kronik* veya *Guidi Kroniği* olarak da bilinir),²⁹ Mavraünnehir'deki bir hükümdar ve halkı 644 yılında Hristiyanlığa dönmüştür.³⁰

Hükümdar ve halkı Süryanice metinde açıkça Türk olarak tanımlanmıştır, fakat bu “Türk” ifadesinin Süryanice ve Arapça kaynaklarda anlamı müphem olabilir. Örnek vermek gerekirse, Sasani hükümdarı I.Kavad (488-496 / 499-531) hem gençken rehin tutulduğu için, hem de erkek kardeşi tarafından tahttan

²⁸ Ebû Yahyâ Zekeriya b. Muhammed el-Kazvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-Ibad*, (Beirut: Dâru Sadr, tsz.), s.587-588. Kazvinî, Oğuzların “ibadethane” sahibi olduğu bilgisini Ebû Dülef olarak da bilinen Mis'ar b. Mühelhil'e dayandırmaktadır. Bu bilgi Ebû Dülef'in Türkler arasında yolculuk yaptığını iddia ettiği ikinci risalesinde geçmektedir. Ancak bahsi geçen çalışmada çok sayıda hata ve tutarsızlık bulunduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle Oğuzların ibadethanesi hakkındaki bu iddia da ciddi bir şüphe ve çekince ön koşulu ile ele alınmalıdır. Ancak Kazvinî'nin daha önce zikredilen Oğuzların Hristiyan olduğu yönündeki açıklaması Ebû Dülef'e atfedilmemektedir, bu sebeple daha güvenilir olduğu düşünülmektedir.

²⁹ Detaylı bilgi için bakınız: Sebastian Brock “Syriac sources for seventh-century history”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2 (1976), s.23–24; Sebastian Brock, “Syriac historical writing: a survey of the main sources”, *Journal of the Iraq Academy, Syriac Corporation*, 5 (1979–1980), s.25.

³⁰ Erica C.D. Hunter, “The conversion of the Kerait to Christianity in a.d. 1007”, *Zentralasiatische Studien*, 22 (1989–1991), s.157–158. Prof. Hunter'a makalesinin bir kopyasını bana sağladığı için içtenlikle teşekkür ederim.

uzaklaştırıldığında Ak Hunlara sığındığı için aralarında uzun süreli bir ilişkinin kurulduğu bilinmektedir.³¹ Bununla birlikte, altıncı yüzyılın başlarına tarihlenen ve Süryanice yazılan *Stilit Yeşu Kroniği'nde* I. Kavad'ın “Hunlar” arasında bir rehine olduğu ifade edilmektedir. Onuncu yüzyıldan kalma Arapça yazılmış *Siirt Kroniği'nde* I.Kavad'la ilişkilendirilen kişiler bir pasajda “Haftaraniyin” olarak adlandırılırken sonraki pasajlarda “Türk” olarak adlandırılır. Dokuzuncu yüzyılın sonları onuncu yüzyılın başlarında Müslüman tarihçi Taberî tarafından yazılan eserde, tahtan indirilmesini takiben I. Kavad'ın derhal Hakan'a gittiği yazılıdır ki; bu unvan bilinen bir Türk unvanıdır.³²

Huzistan Kroniği metnindeki ipuçları, bu pasajlardaki “Türklerin” kim olduğunu tam olarak belirlemeye yardımcı olabilir. Erica Hunter, bu dinsel dönüşümün, Merv şehrinde ortaya çıkan bir fırtınanın ancak haç işareti yaparak bitirilmesinden sonra ortaya çıktığına işaret eder. Bunu yaparak Merv Şehri, ruhanî/manevî gücün, yağmur, rüzgâr, fırtına ve diğer meteorolojik olayları *yad* veya *yat* olarak bilinen bir ayin pratiği ile ve özel taşları kullanarak çekebileceğini iddia eden şamanlardan daha üstün olduğunu göstermiştir. Yad taşlarının kullanım pratiği hakkında eserini on birinci yüzyılda yazan ancak bilgilerini sekizinci yüzyılda eser vermiş olan İbnü'l-Mukaffa'ya dayandıran Gerdîzi, bunun Orta Asya'daki Türk halkları ve özellikle Oğuz ile ilişkili bir uygulama olduğunu ifade etmektedir. *Huzistan Kroniği'nde* bu pasajda adı geçen kabile Gerdîzi'nin verdiği bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, Ak Hunlar veya Hunlar değil neredeyse kesinlikle Türkler ve hatta çok muhtemel Oğuz Türkleridir.³³

³¹ Richard N. Frye, “The Political History of Iran Under The Sasanians”, *The Cambridge History of Iran*, C.3/1, Ed. Ehsan Yarshater (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s.149-150.

³² Ed. ve çev. William Wright, *The Chronicle of Joshua the Stylite, Composed in Syriac A.D. 507*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1882), s.8 (İngilizce), s.10 (Süryanice); Ed. ve çev. Addai Scher, “Historie Nestorienne Inédite (Chronique de Seert)”, C.2/1, *Patrologia Orientalis*, 7/2 (1911), s.124,129,132; et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, C.2, Ed. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (Kahire, Darü'l-Maarif Mısır, 1968), s.90.

³³ Hunter, “The conversion of the Kerait”, s.159–160; John Andrew Boyle, “Turkish and Mongol Shamanism in the Middle Ages”, *Folklore*, 83/3 (1972), s.184–193; Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, C.3, s.3. Gerdîzi'de bulunan ilgili pasaj için, *Târîh-i Gerdîzi*, Ed. Abdülhay Habîbî (Tehran: Chapkhane-ye Armaghān, 1363/1984-1985), s.547–548. İngilizce çevirisi için bakınız: A.P. Martinez, “Gardizi's two chapters on the Turks”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2 (1982), s.109–207, yeniden baskısı Scott C. Levi ve Ron Sela, *Islamic Central Asia: An Anthology of Historical Sources* (Bloomington: Indiana University Press, 2010), s.60–61.

Abbassiler zamanında, Orta Asya'daki Doğu Kilisesi'nin özellikle Patrik I. Timotheos (780-823) döneminde genişlemesi ve organizasyonu için daha çok ve kapsamlı belge bulunmaktadır. Onlardan biri olan muhafaza edilmiş bir mektupta Timoteos, Mârûnîlere, Türk Kağanının misyoner gönderilmesini talep ettiğini bildirir, buna karşılık misyonerler halkı ile birlikte dinî dönüşüm yaşayan Hakan'a gönderilmiştir. Timotheos daha sonra bölge için büyük bir metropol seçerek onu isimlendirmiştir. Büyük olasılıkla Timotheus'un (781-782) tarihinde belirlediği şehir Semerkant'tır.³⁴ Semerkant'ın kurulduğu kesin tarih belirsizdir ancak büyük ihtimalle yedinci veya sekizinci yüzyıllar arasında bir noktadadır. Semerkant, Fars dili ve kültürünü yeniden canlandıran Sâmânî devletinin bölgesinde bulunmasına rağmen dokuzuncu yüzyılın başlarında halen, Hristiyan misyonerlerin ya da tüccarların komşu Türk halklarıyla temas kurabildikleri bir nokta olmuştur.³⁵ Bununla birlikte, Timotheos'un mektubunda, metropolün bölgesel bir isimlendirme yerine etnik bir isimlendirme tercih ederek "Beth Turkaye" şeklinde belirlendiğini ve Beth Turkaye metropolünün Semerkant yerine Mâverâünnehir bölgesini temsil ettiği de ileri sürülmüştür.³⁶ Mark Dickens, bu dinî dönüşüm kısmındaki Türklerin tanımlanmasına gelince, Kazvinî bu olaydan çok sonra 781-782'de tarihinde geldikleri için Oğuzların dönüştürülen grup olma ihtimalinin düşük olduğunu ve Selçukoğullarının isimlerinin Hristiyan etkisinden ziyade Yahudi Hazar etkisinin kanıtı olduğunu iddia etmektedir. Ona göre daha sonraki Arap tarihçelerindeki bilgilere ve arkeolojik kanıtlara dayanarak en iyi aday Karluk Türklerinin olması ihtimalidir.³⁷ Her ne kadar argümanları hatırı sayılır bir derecede yararlı ve değerli olsa da Karluklardan ziyade Oğuzların bu dönüşümle ilgili kabile olması halen mümkündür.

Tarihçi İbnü'l-Esîr bu konuya ilişkin bazı bilgiler sağlamaktadır. On üçüncü yüzyılda yazan ancak bilgilerini "bazı Horasan tarihçilerine" dayandırarak anlatan İbnü'l-Esîr, Oğuzların 775-785 yılları arasında hüküm süren Abbasi halifesi Mehdi döneminde Mâverâünnehir'e göç ettiğini iddia etmektedir.³⁸ Bu pasaj Oğuzların

³⁴ Mark Dickens, "Patriarch Timothy I and the Metropolitan of the Turks", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3/20 (2010), s.117-139; Baum and Winkler, *The Church of the East*, s.60; Hunter, "The conversion of the Kerait", s.157-160; Aubrey R. Vine, *The Nestorian Churches: A Concise History of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrians* (London: Independent Press, 1937), s.128.

³⁵ Dickens, "Patriarch Timothy I", s.123.

³⁶ Hunter, "The Conversion of the Kerait", s.158-159.

³⁷ Dickens, "Patriarch Timothy I", s.125-130.

³⁸ İbnü'l-Esîr *el-Kamil fi't-Tarih*, C.9 (Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012), s.201.

İslâm'a dönüşü ile ilgilidir. Burada bize, 12. yüzyılda Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki Mangışlak Yarımadasında pagan (*küffar*) Oğuzlar olduğu için tüm Oğuzların değil ama en azından bir kısım Oğuzların bu dönemde İslâm'ı kabul ettiğini göstermektedir. Bu ise Oğuzların dini sorununun İbnü'l-Esîr'in kastettiğinden çok daha karmaşık olduğunu gösterir.³⁹ En önemlisi İbnü'l-Esîr'den alınan bu pasaj, önceki Horasan kaynaklarına dayanarak, I.Timotheos'un mektubunda bahsi geçen bir Türk halkının büyük bir dönüşümü şeklinde tanımladığı dinî dönüşüm sırada Oğuz Türklerini Mâverâünnehir bölgesine koyar.

Oğuzların hem Huzistan Kroniğinde bulunan 644 tarihli dönüşüme dair açıklamaları hem de Patrik I. Timotheos'un mektubunda ifade edilen 781-782 tarihli dönüşüm dair açıklamaları hususunda iddialarını destekleyen argümanları özetlemek gerekirse şu şekildedir: Süryanice Huzistan Kroniğine göre, dönüşüm gerçekleştiren grubun Türk olduğu özellikle ifade edilmekte ve şamanistik uygulamalara ilişkin tanımları Türk halklarının ve özellikle Oğuzların uygulamaları ile örtüşmektedir. Dönüştürülen insanların aslında Türkler olduğu ve Huzistan Kroniğinde Türk terimi olarak Ak Hun terimi kullanılmadığı görülmektedir. Bu dönüşüm açıklaması gibi, Patrik I.Timotheos'un mektubunda kastedilenin de özellikle Türkler olduğu söylenmektedir. Özellikle kabile belirtilmemesine rağmen İbnü'l-Esîr'in tarihinde Oğuz Türklerinin Mâverâünnehir'e ulaşmaları tam da bu dönüşümün gerçekleştiği zamana çok yakın bir vakti tarif etmektedir. Süryanice kaynaklardaki kanıtlar, Oğuzların bilinen şamanistik uygulamaları ve Oğuzların Mâverâünnehir'e hareketlerinin zamanlaması ışığında değerlendirildiğinde, bu açıklamaların her ikisinde de dönüştürülmüş olanların Oğuz Türkleri olması son derece makul ve mantıklıdır.⁴⁰

Oğuzların dini ve Oğuz topraklarında Müslümanların, Yahudilerin ve Hristiyanların on birinci yüzyıla kadar olan faaliyetleri ve bu faaliyetlerle ilgili mevcut bilgilerin incelenmesi, Selçuklular ve takipçilerinin İslâm'a dönüşmeden önce Hristiyan olabileceğini göstermektedir. Bu araştırmanın açıklığa kavuşturulmasına yardımcı olacak bir başka yol daha vardır. Bu yol Selçukluların temas edebileceği veya Mâverâünnehir tarafından etkilenebilecek muasırlarından Müslüman, Yahudi ve

³⁹ Peacock, *Early Seljuq History*, s.26; Bregel Yu, "Mangishlak", *Encyclopaedia of Islam, second edition*, C.4 (Leiden: Brill, 1991), s. 416. Pagan Oğuzlar hakkında kaynak için bakınız: Müntecebüddin Bedî', *'Atebetü'l-ketebe*, Ed. Muhammed Kazvîni ve Abbas İkbâl, (Tahran: Asatir, 1329/1950), s.19.

⁴⁰ Hunter, "The Conversion of the Kerait", s.159.

Hristiyan hanedanları ile ileri gelenlerinin adlandırma geleneklerine bakmaktır. Bu yaklaşım, Selçuklu oğullarına verilen isimler için hangi dinî geleneğin en olası kaynak olacağını göstermeye yardımcı olacaktır.

İsim verme uygulamalarına Müslümanlarla başlayarak Sâ mâniler, Saffâriler, Hârizmşahlar, Karahanlılar ve Gazneliler'in hükümdarlarının isimleri, bu uygulamanın tespiti için esas alınmıştır. Mâverâünnehir ve Horasan'da (204-395 / 819-1005) yılları arasında hüküm süren Sâ mânî hükümdarları arasında en yaygın isimler Ahmed, Nasr, İsmail, Nuh ve Abdülmelik'tir.⁴¹ Merkezi Sistan kenti olan Saffârilerin (247-393 / 861-1003) çeşitli isimlere sahip oldukları, sadece Amr, Ahmed ve Tahir birden fazla görülen bir isim olduğu söylenebilir.⁴² Benzer bir olgu Hârizmşahlar içinde özellikle Gürgeç Me'mûniler'i (385-408 / 995-1017) arasında gözlemlenmektedir. Gürgeç Me'mûniler'inde sadece kurucunun adı olan Me'mûn ismi tekraren kullanılmıştır.⁴³ Karahanlı (382-609 / 992-1212) hükümdarları diğer devletlerden çok daha fazla ve farklı Müslüman ismini kullandılar, bunlar arasında daha önce diğerlerinde görülmeyen İbrahim ve Hızır gibi isimler mevcuttur. Bununla birlikte yine hükümdarları arasında en yaygın isimlerin Ali, Muhammed ve Yusuf olduğunu görmekteyiz.⁴⁴ Son olarak, Gazneliler'in (366-582 / 977-1186) isimlerine bir bakarsak sadece Muhammed ve Mes'ûd isimlerinin birden fazla hükümdar tarafından kullanıldığını görebiliriz.⁴⁵ İncelenen bu beş devlet arasında en popüler isimler Muhammed, Ahmed, Ali ve İsmail'dir. Selçukluların oğullarına koyduğu kayıtlardaki isimlerle karşılaştırıldığında, sadece isimlerden biri olan Yusuf, daha sonra sadece Karahanlılar arasında görülür. Kesin olmamakla birlikte bu karşılaştırma, Selçukluların oğullarına isim verme pratiğinde, muasırı olan bölgesel Müslüman güçlerin adlandırma pratiğini esas alarak isim verme uygulaması yapmadığını göstermektedir.

Selçukluların oğullarına verilen isimler, komşusu olan İran'da İslâmiyete erken dönenler arasındaki isimlendirme uygulamaları ile karşılaştırılırsa başlangıçta bir paralellik olduğu görülebilir. Erken dönem İran Müslümanları arasındaki isimlendirme pratiği üç safhada olmuştur. İlk ve en kısa safha olarak İslâm öncesi

⁴¹ Clifford Edmund Bosworth, *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996), s.170-171.

⁴² Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, s.172-173.

⁴³ Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, s.178.

⁴⁴ Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, s.181.

⁴⁵ Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, s.296.

Arap isimlerinin oldukça popüler olması ve ayrıca muhtemelen Arap olmayanların Arap kabilelerine bağlı olan mevâlî haline dönüşmesinin bir sonucudur. Bunu kısa bir süre sonra Müslüman olmayan ancak Kur'an ve İncil'den esinlenen farklı isimlerin popülaritesindeki artış takip etmiştir. Bu gibi isimlerin, İran'daki Müslümanlar hala çok küçük bir azınlıkken bir süre boyunca kentsel alanlardaki yeni olan bu Müslümanlara bazı sosyal koruma olanakları sağladığı iddia edilmektedir. Daha sonrasında İslâm dini İran'da sağlam bir şekilde kurulup yayıldığına, artık beş farklı Müslüman ismi olan Muhammed, Ahmed, Ali, Hasan ve Hüseyin en popüler isimler olmuştur.⁴⁶

Ancak, Selçukluların oğullarını isimlendirme pratiğinin, en başta İran ve Türk kabilelerinin İslâm'a dönüşme biçimindeki farklılıklar nedeniyle, İran'daki erken dinî dönüşümlerin isimlendirme uygulamalarına olan etkisi altında kalması pek muhtemel değildir. İran, Richard W. Bulliet'in "toplumsal dönüşüm" olarak adlandırdığı bir süreç sonunda Müslüman olmuştur. Toplumsal dönüşümde, dönüşümü yaşayan birey aidiyetini ve kimliğini katıldığı yeni dinî topluluk aracılığı ile belirler, diğer bir deyişle yeni dinin dahil olunan sosyal kimliğin ana unsuru olduğu varsayımdır.

Türk kabileleri için bu dönüşüm genellikle toplu olarak yapılır, kabile üyeleri liderlerinin yeni dinini benimserdi. Dine sahip bir grup azınlık olan başka bir grup içinde bırakılmaz ve terkedilmezdi. Din, özellikle kabile üyelerinin sosyal kimliğinde ikincil öneme sahiptir. Sonuç olarak Türk kabileleri arasındaki yeni dönüşümlerin açıklanması için İran'ın erken dönem Müslümanlaşma faktörlerinin hesaba katılması gerekmemektedir.⁴⁷

Yahudi isimlendirme uygulamalarına dönersek, Orta Çağ'da Selçuklu oğullarının bazı isimlerini kullanan Yahudilere örnekler varken, Hazar hükümdarlarının isimleri söz konusu bölgede tek örnek teşkil etmektedir. Hazar hükümdarı kral Yusuf'un Hasday b. Şaprut tarafından gönderilen mektuba daha önce bahsedilen cevabında, Hazar krallarının Yahudiliğe dönüştüklerinden itibaren tüm Hazar yöneticilerine dair bir listesini vermiştir. Liste, kral Bulan'ın (800–809) Yahudiliğe dönüşümü ile başlıyor. Bulan yerel bir Hazar ismi olmasına rağmen, muhtemelen dönüşümünden sonra adını Sabriel olarak değiştirmiştir.⁴⁸ Kuşkusuz

⁴⁶ Richard W. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979), s.65–70.

⁴⁷ Bulliet, *Conversion to Islam*, s.206, 216.

⁴⁸ Solomon Schechter, "An unknown Khazar document", *The Jewish Quarterly Review*, 3/2 (1912), s.206, 216.

sonraki tüm Hazar krallarının adları açık bir biçimde İbranicedir.⁴⁹ Saprut'un aldığı cevaba göre Bulan'dan sonraki on iki hükümdarın isimleri Ovadyah (Abdullah), Hizqiyah (Hezekiya), Menashe (Menaşe), Hanina (Hanina), Yitshaq (İshak), Zebulun (Zevulun), Moshe (Musa), Nissi (Nisi), Menahem (Menahem), Binyamin (Bünyamin), Aharon (Harun) ve Yosef (Yusuf) şeklindedir.⁵⁰ Bu isimler kategori olarak, patriarklar (İshak, Yusuf), peygamberler (Abdullah, Musa), İncil'de önemli olan veya daha sonraki Yahudi figürler (Harun, Hanina), Yahuda kralları (Hezekiya) veya on iki kabilenin isimsiz atalarının (Menase, Zevulun, Bünyamin) isimleridir. Selçukluların oğulları, Moshe / Musa ve Yosef / Yusuf isimleriyle iki doğrudan eşleşme olmasına rağmen, diğer oğulların isimleri bu Hazar yöneticileri listesinde yoktur. Buna göre Hazar isimlendirme pratiklerinin Selçukluların oğullarını isimlendirmesinde ilham kaynağı olduğunu iddia etmek zordur.

Selçuklu döneminde ve öncesindeki Hristiyan adlandırma uygulamalarına gelince büyük bir itibara sahip dikkate değer ve Selçuklu'ya yakın olabilecek iki muhtemel kaynak vardır: Bizans imparatorluğu ve Doğu Kilisesi. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllardaki Bizans patrikleri ve imparatorlarının isimlerine baktığımızda Konstantinopolis'in herhangi bir Patriği ile Selçukluların oğullarının isimleri arasında herhangi bir benzerlik olmadığı görülmektedir. Ancak, bu dönemin imparatorlarının isimleri arasında -iki imparatorun adı Michael (Mikail)'dir: II. Michael (ö. 829) ve III. Michael (ö. 867)- şeklinde sadece bir benzerlik vardır.⁵¹ Mâverâünnehir'de coğrafi olarak yakın ve oldukça etkili kişilerin isimlerine gelince, Bağdat'ta bulunduğu sırada (780-1281) Doğu Kilisesi Katolikoslarının isimlerinin incelenmesi, Selçukluların oğullarının kullandığı tek bir ismin *İsrail* olduğunu göstermektedir.

Dunlop'un *İsrail*'in bir Hristiyan adı olmadığı iddiasına karşın, Doğu Kilisesi'nin ilk Katolikosu bu ada sahiptir. Doğu Kilisesi Katolikosunun geleneksel listelerinin çoğuna dahil edilmeyen tartışmalı isim Kaşgarlı İsrail (ö. 877), ikincisi ise Katolikos İsrail'dir (ö. 961).⁵² Dokuzuncu ve on dördüncü yüzyıllar arasındaki Hristiyan isimlerinin son kaynağı, Orta Asya'daki mezar taşlarından ve belgelerden

⁴⁹ Brook, *The Jews of Khazaria*, s.268 adlı eserindeki bilgiye göre bu isim Türkçe kökenli olup "geyik" anlamına gelmektedir.

⁵⁰ ha-Levi, *El Cuzari*, s.206.

⁵¹ Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1997), s.859,863–864.

⁵² Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s.260–261; Mari ibn Sulayman, *Kitab al-Majdal*, s.81, 98; Baum and Winkler, *The Church of the East*, s.173–174.

toplanan Nestûrî kişisel isimleri üzerine yapılmış bir araştırmadır. İncelenen kırk yedi ismin yirmisi İncil’de bulunan isimlerdendir. Bu yirmi kişiden dokuzu Yeni Ahit, on biri Eski Ahit isimleri taşımaktadır. Selçuklu oğullarından ikisi Yakup ve Yusuf’un isimleri bu son grupta bulunan isimlerdendir.⁵³

Hristiyan isimleri üzerine yapılan bu araştırma, Selçukluların oğullarına verilen dört ismin de eşleşmesi ile sonuçlandı. Mikail adındaki eşleşmeyi değerlendirirken, Doğu Kilisesi takipçilerinin Bizans isimlerini kullanması muhtemel olmayacağı göz önünde bulundurulsa bile, hala Orta Asya bağlamında üç eşleşmenin mevcut olduğu görülmektedir. Şayet dört ismin tamamı dikkate alınırsa, özellikle iki eşleşme ilginçtir. Zira en azından tipik Müslüman isimleri denilebilecek Mikail ve İsrail isimleri sadece Hristiyan isimleri arasında bulunmaktadır. Her ne kadar Orta Çağ’da Mikail ve İsrail’in Yahudi isimleri olarak kullanılmasına ilişkin örnekler olsa da Mikail’in kullanımına yönelik tek örnek Yunanistan’da olup İsrail adı birazcık daha yaygındır. Ayrıca Hazar devleti, Horasan veya Mâverâünnehir’de kullanımının herhangi bir kaydı yoktur.⁵⁴

İsimlendirilme geleneklerine dair yapılan araştırma, Selçukluların oğullarına verilen isimler için hangi geleneğin (Müslüman, Yahudi veya Hristiyan) en büyük ilham kaynağı olduğu sorusuna tek başına cevap veremeyeceğini göstermiştir. Bu üçü arasından, isimlerin seçimi üzerindeki Müslüman etkisi, iki ana nedenden dolayı en az muhtemel gibi görünüyor. Birincisi, üç din arasında en yenisi İslâm ile Oğuzlar arasında onuncu yüzyılın sonlarındaki temas tarihsel, kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla çok sınırlı ilerlemeler kaydetmiş görülmektedir. İkincisi, tüm Selçuklu oğullarının isimleri Müslüman ismi olarak değerlendirilse de bunlardan hiçbirinin sadece Müslüman ismi olmadığı (örneğin Muhammed, Ali, Abdullah vb.),⁵⁵

⁵³ Rybatzki, Volker, “Nestorian personal names from Central Asia”, *Studia Orientalia*, 99 (2004), s.284.

⁵⁴ Leopold Zunz, “Namen der Juden”, *Gesammelte Schriften*, C.2 (Berlin: Louis Gerschel Verlagsbuchhandlung, 1876), s.21, 25.

⁵⁵ Bu Farsça yazılmış ve Vladimir Minorsky tarafından “Some Early Documents in Persian (I)”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 74/3–3 (1942), 181–194. adlı makalesinde tartışılan (501/1107) tarihli tapuda bulunan şahitlerin isimleriyle zıtlık arz eder. Bu isimler arasında Zakariyya b. L.ngukuhi (muhtemelen Çince ama seslendirmesi belirsiz), Yaqub b. S.rkwa Subashi ve Yunis b. K.ra. tıpkı Selçukluların oğulları Zekeriya, Yakub ve Yunus gibi hem Müslüman hem İncil isimleri olabilir. Minorsky, burada Nestûrî etkisinin imkanını reddetmiş, ancak nedenini ayrıntılı olarak belirtmemiştir. Bahse konu tapu *Bismillah* ile başlamaktadır böylece belgenin İslâmî olduğu aynı zamanda tanıkların da bu dine mensup olmaları açıktır. Kendisi

bu itibarla isimlerin seçiminde Yahudi veya Hristiyan etkisinin halen olasılık dahilinde olduğu açıktır.

Bazı tarihi kaynaklarda tanımlandığı şekli ile Hazarlar ve Selçuklular arasındaki ilişki ile Hazarlar ve Oğuzlar arasındaki ilişki ışığında incelendiğinde Yahudilik etkisinin mümkün olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Hazarların Yahudiliğe döndüğünden bahseden kaynakların hiçbiri başka bir kabilenin yahut şahsın Hazarlar örneğini takip ederek bir dönüşüm yaşadığından bahsetmemektedir. Selçuk ve kabilesi Yahudiliğe dönüşmediyse, Selçukluların oğullarına İbranice isimler vermeleri için çok az özendirici sebep var gibi görünüyor. Ayrıca, bazı akademisyenlerin iddia ettiği gibi, Hazarlar asla Yahudiliğe dönmediyse, Selçukluların Hazarlarla olan ilişkileri, ne kadar yakın olursa olsun, Selçuklu oğullarına İncil'den mülhem isimler verilmesinin motivasyonu olamazdı. Şayet Hazarlar, Selçuklu oğulların isimleri için asıl etki kaynağı değilse, Mâverâünnehir'deki Yahudi tüccarlarının ve topluluklarının uzun vadeli varlığı Yahudi etkisinin kaynağı olan tek olası şeydir. Bu ise göçebe bir Türk kabilesi üzerinde çok alışılmadık, nadir bir etki kaynağı gibi görünmektedir.

Kısacası, Selçuklu oğulları ile Hazar hükümdarlarının isimleri arasındaki iki eşleşme olmasına rağmen, Oğuzlar ya da Selçuklular üzerinde Yahudi etkisi gösteren ya da Yahudiliğe dönüşümlerini gösteren herhangi bir yeni metinsel ya da arkeolojik kanıt olmadan, Selçukluların oğullarına Hazar veya Yahudi etkisinin sonucu isim verdikleri iddiası zayıf kalmaktadır.

Bununla birlikte, Doğu Hristiyanlarının isimlerin seçimi üzerinde etkisi olma olasılığı lehine savunulan birkaç etken vardır. Bunlardan birincisi, sadece Selçuklu oğullarının dört ismi ile Orta Asya Hristiyanlarının veya önde gelenlerinin kullandığı isimler arasında eşleşme yoktur, aynı zamanda tarihçilerin dikkatini en çok çeken iki isim Mikail ve İsrail ile de bir paralellik mevcuttur. Gerçek şu ki, İsrail isminin Doğu Kilisesinden iki Katolikos tarafından kullanılması bu isimlerin sadece Hristiyanlar tarafından kullanıldığını göstermekle kalmadığı gibi bu isimlerin Mâverâünnehir'de aktif olan kilisenin en üst temsilcisi tarafından kullanılan isimler olduğu anlamına gelmektedir. İkincisi, Doğu Kilisesi'nin Horasan, Mâverâünnehir ve daha doğuda bulunan başka bölgelerindeki varlığı ve faaliyetinin uzun ve belgelenmiş bir tarihi vardır. Buna ilave olarak, yedinci ve on birinci yüzyıllar arasında bu bölgelerdeki

aynı zamanda tanık olan Hüseyin b. L.ngukuhi ismi geçen Zakariya b. L.ngukuhi'nin kardeşidir.

Türk halklarının üç büyük kitlesel dönüşümünün kayıtları vardır ve Hunter, Süryani kaynaklarının değerlendirmesinde hata yapmıyorsa, bunlar Oğuz'un dönüşümleridir. Son olarak, el-Kazvî'nin Oğuzların Hristiyan olduğunu açıkça ifade eden ve yukarıda ele alınan bir pasajı da mevcuttur. Sonuçta Doğu Hristiyanlığı, Selçuklu oğullarının isimleri için en olası ilham kaynağı gibi görünmektedir. Buna ilave olarak, aksi yönde yeni kanıtlar ortaya çıkmadıkça, eldeki kanıtlar Selçuk, oğulları ve takipçilerinin İslâm'ı kabul edene kadar en azından kısa bir süre de olsa Hristiyan olduklarını göstermektedir.

Kaynakça

- Afshar, M.I. (Ed.) (1390/2011) *Saljuqnama*. Tehran: Asatir.
- Agajanov, S.G. (1998). “The States of the Oghuz, the Kimek and the Kipchak”. *History of Civilizations of Central Asia, IV: The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting*. Ed. Muhammad S. Asimov -Clifford E. Bosworth. Paris: UNESCO Publishing.
- Ahmad b. Fadlan. (1960). *Risâletü İbn Faqlân*. Nşr. Muhammad Sami ed-Dehhan. Dimeşk: Maţbû‘âtü el-Mecmau’l-ilmiiyyü’l-Arabî bi-Dimaşk.
- Barthold, W. (1901). *Zur Geschichte des Christentums in Mittel-Asien bis zur mongolisch- en Eroberung*. Tübingen and Leipzig: J.C.B. Mohr.
- Başan, A. (2010). *The Great Seljuqs: A History*. London: Routledge.
- Bosworth, C.E. (1973). “The heritage of rulership in early Islamic Iran and the search for dynastic connections with the past”. *Iran*. 11. s.51-62.
- Bosworth, C.E. (1996). *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Boyle, J.A. (1972). “Turkish and Mongol Shamanism in the Middle Ages”. *Folklore*. 83/3, s.184–193.
- Brock S. (1976). “Syriac sources for seventh- century history”. *Byzantine and Modern Greek Studies*. 2. s.17-36.
- Brock, S. (1979-1980). “Syriac historical writing: a survey of the main sources”. *Journal of the Iraq Academy*. Syriac Corporation. 5. s.1-30.
- Brook, K.A. (2006, 1999). *The Jews of Khazaria*. Second edition. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Bulliet, R.W. (1979). *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Cahen, C. (1949). “Le Malik-nameh et l’histoire des Origines Seljukides”. *Oriens*. 2/1. 31-65.
- Chwolson, D. (1890). “Syrisch-Nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie”. *Memoires de l’Academie imperiale des sciences de St.-Petersbourg*. S.37. C.8. s.1-168.

- Dickens, M. (2010). "Patriarch Timothy i and the Metropolitan of the Turks". *Journal of the Royal Asiatic Society*. 3/20. s.117–139.
- Divitçioğlu, S. (2005). *Orta Asya Türk İmparatorluğu (VI-VIII Yüzyıllar)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Dunlop, D.M. (1967). *The History of the Jewish Khazars*. New York: Schocken Books.
- ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî. (1363/1984). *Târîh-i Gerdîzî*. (Ed.) Abdülhay Habîbî. Tehran: Chapkhane-ye Armaghan.
- el-Hüseynî. (1933). *Ahbârü 'd-devleti's-Selcûkiyye*, (Ed.) Muhammed İkbâl. Lahore: The University of the Panjab.
- el-Kazvini. (tsz). *Asaru 'l-Bilad ve Ahbaru 'l-İbad*. Beyrut: Dâru Sadr.
- el-Mes'ûdî. (2005). *Mürücü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- et-Taberî, (1968). *Târîhu'r-rusul ve'l-mülük*. (Ed.) Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Darü'l-Maarif Mısır.
- Fischel, W.J. (1965). "The rediscovery of the medieval Jewish community at Firuzkuh in central Afghanistan". *Journal of the American Oriental Society*. 85/2. 148–53.
- Frye, R.N. (2000). "The Political History of Iran Under The Sasanians". *The Cambridge History of Iran*. C.3/1. (Ed.) Ehsan Yarshater Cambridge: Cambridge University Press. s.116-180.
- Gil, M. (2010). "Ha-Kuzarim lo Hitgayru". ("The Khazars did not Convert to Judaism"). *Zion* 75/1. s.5-14.
- Gnoli, G. (1964). *Le iscrizioni giudeo-persani del Gur (Afganistan)*. Serie Orientale Roma 30. Ismeo.
- Golden, P.B. (1980). *Khazar Studies: A Historico-Philological Inquiry into the Origins Of the Khazars*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Golden, P.B. (Ed.). (2007). "The Conversion of the Khazars to Judaism". *The World of the Khazars: New Perspectives*. Leiden: Brill. s.123-162.
- Goncharov, E.Y., Nastich, V.N. (2013). "Монеты сырдарьинских огузов IX в." [Dokuzuncu Yüzyıl Siriderya Oğuzlarının Sikkeleri] (Ed.) Sergey G. Klyashtorny. *Turkologicheskij Sbornik 2011-2012*. Moscow. s80-91.
- Gregorius Bar Hebraeus. (1890). *Gregorii Barhebraei Chronicon Syriacum*. (Ed.) Paul Bedjan. Paris: Maisonneuve.

- Gregorius Bar Hebraeus. (1932). *Chronography*. (Çev.) Ernest A. Wallis Budge. London: Oxford University Press.
- ha-Levi, Y. (1943). *El Cuzarî: Dialogo filosofico de Yehuda Halevi*. (Çev.) Yehuda Abentibon ve Jacob Adendana. Buenos Aires: Comite de homenaje a Raschi y Tehuda Halevi.
- Henning, W.B. (1957). "The inscription of Tang-i Azao". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 20. 335-342.
- Hunter, E.C.D. (1989-1991). "The conversion of the Kerait to Christianity in a.d. 1007". *Zentralasiatische Studien*. 22. s.140-163.
- İbn Hassûl. (1940). "*Kitâbü Tafzîli'l-etrâk 'alâ sâ'iri'l-ecnâd*". (Ed.) Abbas el-Azzavi. *Belleten*. C.4. S.14/15. s.1-51.
- İbn Hurdâzbih. (1865). *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*. (Çev.) Casimir Barbier de Meynard. "Le livre des routes et des provinces". *Journal Asiatique. Sixieme serie*. C.5. s.115-117.
- İbnü'l-Adîm. (1976). *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*. (Ed.) Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kamil fî't-Tarih*. (Ed.) Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü't-Tıktakâ. (1966). *el-Fahrî fî âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru Sadr.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kafesoğlu, İ. (1958). "Selçuk'un Oğulları ve Torunları". *Türkiyat Mecmuası*. 13. 117-130.
- Kaşgarlı Mahmud. (1985). *Dîvânü lugâti't-Türk*. (Çev.) Besim Atalay. *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kershner, I. (2013). "Illuminating Jewish Life in a Muslim empire". *The New York Times*, 14 Ocak 2013: http://www.nytimes.com/2013/01/15/world/middleeast/documents-illuminate-jewish-life-in-ancient-muslim-empire.html?_r=0 (erişim tarihi 22.01.2016)
- Kovalev, R.K. (2004). "What does historical numismatics suggest about the monetary history of Khazaria in the ninth century? – Question revisited". *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 13. s.97-129.

- Levi, S.C., Sela, R. (2010). *Islamic Central Asia: An Anthology of Historical Sources*. Bloomington: Indiana University Press.
- Margoulith, D.S. (1903). "An early Judeo-Persian document from Khotan in the Stein Collection, with other early Persian documents". *Royal Asiatic Society Dergisi*. 35/4. s.735-761.
- Martinez, A.P. (1982). "Gardizi's two chapters on the Turks". *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 2. s.109-207.
- Minorsky, V. (1942). "Some Early Documents in Persian (I)", *Journal of the Royal Asiatic Society*. 74/3-3. 181-194.
- Mirhând. (1338). *Ravzatü 's-safâ*. Tahran: Khayyam-Piruz.
- Müntecebüddin Bedî'. (1329/1950). *'Atebetü'l-ketebe*. (Ed.) Muhammed Kazvîni ve Abbas İkbâl. Tahran: Asatir.
- Peacock, A.C.S. (2010). *Early Seljuq History: A New Interpretation*. London: Routledge.
- Porphyrogenitus, C. (1967). *De Administrando Imperio*. (Ed.) Gyula Moravcsik. (Çev.) Romilly J.H. Jenkins. Dumbarton Oaks: Center for Byzantine Studies.
- Rabinowitz, L. (1945). "The Routes of the Radanites". *The Jewish Quarterly Review*. 35/3. 251-280.
- Rapp, E.L. (1965). *Die jüdisch-persisch-hebräischen Inschriften aus Afghanistan*. Munich: J. Kitzinger.
- Schechter, S. (1912). "An unknown Khazar document". *The Jewish Quarterly Review*. 3/2. s.181-219.
- Scher, A. (Ed.) ve (Çev.). (1911). "Historie Nestorienne Inédite (Chronique de Séert)". C.2/1. *Patrologia Orientalis*. 7/2.
- Sevim, A., Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Stampfer, S. (2013). "Did the Khazars convert to Judaism?". *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*. 19/3. s.1-72.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri- Boy Teşkilatı- Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Şerefüzzaman Tâhir Mervezî. (1942). *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*. (Ed.) (Çev.) Vladimir Minorsky. London: Royal Asiatic Society.
- Treadgold, W. (1997). *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford CA: Stanford University Press.

- Turan O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Vine, A.R. (1937). *The Nestorian Churches: A Concise History of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrians*. London: Independent Press.
- Volker, R. (2014). "Nestorian personal names from Central Asia". *Studia Orientalia*. 99. s.269-292.
- Wright, W. (Ed.) ve (Çev.). (1882). *The Chronicle of Joshua the Stylite, Composed in Syriac A.D. 507*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yu, B. (1991). "Mangishlaq". *Encyclopaedia of Islam, second edition*. C.4. Leiden: Brill.
- Zahîrüddîn Nisâbüri. (2004). *The Saljuqnama of Zahir al-Din Nishapuri: A Critical Text Making Use of the Unique Manuscript in the Library of the Royal Asiatic Society*. (Ed.) Morton A.H. London: E.J.W. Gibb Memorial Trust.
- Zunz, L. (1876). "Namen der Juden". *Gesammelte Schriften*. Berlin: Louis Gerschel Verlagsbuchhandlung.